

MANIJAK

Biblioteka
SAVREMENI ROMAN

Za izdavača
Bora Babić

Benjamin Labatut

MANIJAK

Prevela sa engleskog
Gorana Raičević

AKADEMSKA KNJIGA
NOVI SAD

Naslov originala

Benjamín Labatut, *The MANIAC*
Penguin Press, New York, 2023

Copyright © 2023 ExLibris SPA
C/O Puentes Agency

© Akademska knjiga, Novi Sad, 2024

“Hadewijch,” adapted by Eliot Weinberger, from *Angels & Saints*,
copyright © 2020 Eliot Weinberger.

Reprinted by permission of New Directions Publishing Corp.

Fotografija Li Sedola
© 2016 Geordie Wood

Za Huanu, Hulijetu, Kali i Pinu

Videla sam kraljicu u zlatnoj haljini ukrašenoj mnoštvom očiju, tako prozračnim da su podsećale na vatrene plamenove ali i na kristale u isti mah. Na glavi je imala krunu sačinjenu od toliko kruna naslaganih jedna na drugu koliko je bilo očiju na haljini. Prišla mi je zastrašujućom brzinom, stala nogom za vrat i kriknula jezivo: „Znaš li ko sam ja?“ Odgovorila sam: „Znam! Već dugo mi nanosiš bol i patnju. Ti si glas razuma u mojoj duši.“

HEDVIGA OD BRABANTA
PESNIKINJA I MISTIK IZ 13. STOLEĆA
(PRERADIO ELIOT WEINBERGER,
ANĐELI & SVECI)

POL

ili

Otkriće iracionalnog

Toga jutra, dvadeset i petog septembra 1933. austrijski fizičar Pol Erenfest ušetao je u Pedagoški institut za decu sa posebnim potrebama profesora Jana Vaterinka u Amsterdamu, pucao svom petnaestogodišnjem sinu Vasilu u glavu, a zatim uperio pištolj ka sebi.

Pol je na mestu ostao mrtav, dok se Vasil, koji je imao Daunov sindrom, borio za život još satima pre nego što su ga proglasili mrtvim isti oni lekari koji su o njemu brinuli otkada je došao u Institut, januara iste godine. Stigao je u Amsterdam pošto je njegov otac smatrao da klinika u kojoj je dečak proveo skoro deset godina, a koja se nalazila u Jeni, u srcu Nemačke, nije više bila sigurno mesto otkada su nacisti došli na vlast. Vasil – ili bolje Vlasik, kako su ga skoro svi zvali – u svom kratkom životu morao je da se nosi sa ozbiljnim mentalnim i fizičkim problemima. Albert Ajnštajn, koji je voleo dečakovog oca kao brata i koji je bio redovan gost u domu Erenfestovih u Lajdenu, tepao je Vlasiku: „uporni maleni puzigaća“ jer se dečak teško kretao, a zbog strašnog bola u kolenima neki put nije mogao ni da stoji. Pa ipak, čini se da neiscrpnim entuzijazama čak ni tada nije napuštao ovo dete, pa bi on pucao po tepihu vukući za sobom bespomoćne nožice, sve kako bi na vratima dočekaio svog omiljenog „čiku“. Vasil je većinu života proveo u institucijama, ali je uprkos tome bio veselo dete, roditeljima su u Lajden često stizale njegove razglednice sa slikama klasičnih

nemačkih pejzaža, ili pisma ispisivana nesigurnom rukom, u kojima je opisivao svakodnevicu, saopštavajući im šta je novo naučio, kako se njegov najbolji prijatelj razboleo, kako se jako trudio da bude dobar dečak kao što su ga i oni učili, kako se zaljubio ne u jednu već u dve devojčice iz razreda, kao i u učiteljicu, gospođu Gotlib, najbrižniju i najdivniju osobu koju je upoznao, zbog čega su njegovom ocu navirale suze na oči, jer je i sam Pol Erenfest, pre svega i iznad svega, bio učitelj.

Pol je čitavog života patio od teške melanholije i napada duboke depresije. Kao i njegov sin, i on je bio slabašan dečak, često bolestan. Kada nije imao krvoliptanje iz nosa, ili nastupe astmatičnog kašlja, ili kad mu se nije vrtelo u glavi zbog zadihanosti kada bi bežao od nasilnika koji su ga zadirkivali i zlostavljali u školi – *praseće uvce, magareće uvce, dajte ih ovom malom Ješi* – pretvarao se da ga muči neka druga bolest, groznica, prehlada ili nepodnošljiv bol u stomaku, samo da bi ostajao kod kuće u majčinom naručju, skriven, bezbedno ušuškao u njenom zagrljaju. Kao da je mali Pol, najmlađi od petorice braće, negde duboko u sebi znao da će ona umreti kada mu bude bilo deset godina, i kao da je sva njegova dotadašnja patnja bila samo slutnja, predosećanje gubitka o kojem se nije usuđivao da govori ni sebi ni drugima, u strahu da bi – kada bi to izgovorio naglas, kada bi skupio hrabrost da je pretvori u reči – njena smrt mogla nekako da požuri da bi se srela s njim, i zato je uplašen i tužan ćutao, podnoseći teret koji nijedno dete ne bi trebalo da nosi, mračno predviđanje koje ga je progonilo i posle njene smrti, kao i posle smrti oca šest godina kasnije, i koje će ga kao zvonjava zvona pratiti sve do sopstvenog nestanka, izazvanog vlastitom rukom, kada je imao pedeset i tri godine.

Koliko god bio u raskoraku sa sobom i svetom, Pol je bio najdarovitiji član svoje porodice i najbolji đak u svim etapama

svog školovanja. Prijatelji su ga voleli, školski drugovi cenili, a nastavnici poštovali, ali ništa od toga nije moglo da probudi njegovo samopouzdanje. Ipak, on nipošto nije bio introvertan tip, naprotiv; na oduševljenje svih, sve što bi usvojio izbijalo bi iz njega kako zbog neverovatne količine očitovanog znanja, tako i zbog njegove retke sposobnosti da i najkomplikovanije koncepte prevede u slike i metafore razumljive svakom, ali i da poveže ideje iz različitih disciplina, o kojima je saznavao iz narastajućeg broja knjiga što su hranile njegovu raskošnu inteligenciju nalik sunderu. Njegov um bio je sasvim porozan, kao da mu je nedostajala neka važna membrana: nije *on* toliko bio zainteresovan za svet koliko su njemu prilazili, napadali ga, mnogi njegovi oblici. Pošto nije imao bilo kakvu zaštitu, osećao se ranjivo, izložen podacima koji su neprestano strujali tamo-ovamo kroz njegovu krvno-moždanu barijeru. Čak i kada je stekao titulu doktora nauka, čvrsto se ustoličivši kao ugledni profesor, pošto je nasledio katedru teorijske fizike velikog Hendrika Lorenca na Univerzitetu u Lajdenu, jedino što je u Polu budilo radost bilo je da daje sebe drugima, sve dotle dok, kako je rekao jedan od njegovih brojnih voljenih studenata, „Erenfest ne podeli sve što je u njemu živo i delatno“, tako da se ponekad činilo kao da je „poklanjao sve što bi otkrio i ugledao, bez rezerve, ne ostavljajući sebi bilo kakav oslonac.“

Kao fizičar, nije došao ni do kakvih zapanjujućih otkrića, ali je uživao poštovanje velikih umova kakvi su bili Nils Bor, Pol Dirak i Wolfgang Pauli. Albert Ajnštajn je pisao da bi se posle nekoliko sati druženja sa Polom osećao „kao da je našim nadama i snovima bilo suđeno da se susretnu“. Polovi prijatelji nisu se divili samo njegovim kritičkim i intelektualnim sposobnostima već i nečemu sasvim drugačijem: onoj vrlini koja obično nedostaje velikanima – moralnosti, karakteru, kao i du-

bokoj, neki bi rekli, sveprožimajućoj želji da razume, da shvati suštinu. Erenfest je uporno tragao za nečim što je zvao *der springende Punkt*, ishodišnom tačkom, srcem stvari, jer doći do rezultata logičkim sredstvima njemu nikada nije bilo dovoljno: „To je kao da plešeš na jednoj nozi“, govorio bi, „dok suština leži u uviđanju veza, značenja i asocijacija koje se protežu u svim pravcima.“ Za Erenfesta, istinsko razumevanje bilo je sasvim telesno iskustvo, nešto što uključuje celo biće, ne samo um ili razum. Bio je ateist, sumnjalo i skeptik tako strogih standarda za procenjivanje istine da je nekada postajao predmet podsmeha među kolegama: 1932. godine, na kraju sastanka četrdesetak najboljih evropskih fizičara na Institutu Nils Bor u Kopenhagenu, priređena je povodom Geteove stogodišnjice predstava, parodija *Fausta*, u kojoj je Pol dobio ulogu samog Hajnriha Fausta, velikog učenjaka, otpornog na ubeđivanja demona Mefistofelesa koga je predstavljao Wolfgang Pauli, koji ga je ubeđivao u postojanje neutrona, novoustanovljene osnovne čestice. Zvali su ga Savešću fizike, ali iako se u tome skrivala žaoka zbog Erenfestovog nepokolebljivog protivljenja pravcu kojim se u prvim decenijama dvadesetog veka, kako je izgledalo, uputila ne samo fizika već sve egzaktne nauke, mnoge kolege redovno su ga posećivale u Lajdenu, u njegovom domu koji je gledao u Univerzitet na drugoj obali reke, kako bi njemu i njegovoj supruzi iznosili svoje ideje, jer je i Tatjana Aleksejeva Afanasjeva i sama bila vrsna matematičarka. Bila je koautorka nekih od najznačajnijih Erenfestovih naučnih radova, uključujući i onaj koji ga je proslavio (mada nije bitno uticao na njegov naučni rad) i konačno doveo do pozicije naslednika mnogopoštovanog Lorenca; bio je to pregledni članak o statističkoj mehanici, omiljenom predmetu njegovog mentora, nesrećnog Ludviga Bolcmana. Bolcman je bio jedan od najgla-

snijih zagovornika atomske hipoteze, pravi pionir koji je prvi otkrio kakvu ulogu verovatnoća ima u ponašanju i osobinama atoma. Kao i Erenfest, Bolcman je mnogo patio tokom svog nemirnog i nesrećnog života, obogaljen, kao i on, teškim napadima nekontrolisane manije i duboke depresije, čije su se posledice ispreplele sa žestokim protivljenjem kolega na koje su nailazile njegove revolucionarne ideje. Ernst Mah, okoreli pozitivist koji je uporno tvrdio da fizičari o atomima treba da govore samo kao o teorijskim konstruktima – budući da u to vreme nije bilo neposrednog dokaza o njihovom postojanju – neprestano je šikanirao Bolcmana i rugao mu se, prekinuvši jedno od njegovih predavanja o atomima podmuclim pitanjem: „Da li si ih ti video?“ Bik – kako su zbog korpulencije i tvrdoglave upornosti Bolcmana zvali prijatelji, očajavao je zbog svireposti svojih kritičara, i uprkos tome što je postavio jednu od fundamentalnih jednačina moderne fizike, statističku interpretaciju drugog zakona termodinamike, u ličnom životu nije mogao da se suprotstavi laganom i stalnom napredovanju mentalnog poremećaja koji se – nalik na entropiju univerzuma koju je tako divno obuhvatio svojom jednačinom – neprestano i nezadrživo uvećavao, vodeći ka neizbežnoj slučajnosti i opadanju. Svojim kolegama je priznao da živi u stalnom strahu da bi usred predavanja mogao da poludi. Pri kraju života, zbog astme je jedva mogao da diše, dok su mu kapci bili tako suženi da više nije mogao ni da čita, a glavobolje i migrene tako nepodnošljive da mu je lekar naredio da u potpunosti batali nauku. U septembru 1906. Bolcman se obesio u hotelu *Ples* uz pomoć kratkog užeta zavezanog za prozorsku dasku, za vreme letnjeg odmora u Duinu kod Trsta, dok su njegova žena i mala ćerka plivale u mirnim, tirkiznim vodama Jadranskog mora.

Govori istinu, piši jasno i brani to dok si živ, bio je Bolcmanov moto, a njegov učenik Pol dobro ga je zapamtio. Veliko poštovanje koje su prema Erenfestu gajili mnogi izuzetni fizičari proizlazilo je iz njegove sposobnosti da privuče pažnju na ideje drugih, kao i da shvati njihovu fundamentalnu suštinu, prenoseći znanje sa takvom strašću i energijom da je publiku, kao opčinjenu, uvlačio u tok svojih misli. „Kao predavač, pravi je majstor. Nikada nisam čuo da neko govori tako zaneseno i briljantno. Formulacije ispunjene značenjem, dovitljivi zaključci i dijalektika – svim time on barata na jedinstven način. Zna da najteže stvari učini konkretnim i intuitivno jasnim. Matematičke argumente prevodi u lako razumljive slike“, napisao je ugledni nemački teorijski fizičar Arnold Zomerfeld, koji je na Erenfestovu titulu velikog inkvizitora fizike gledao sa strahopoštovanjem. Pol nije zazirao od toga da ukaže na nedostatke u tuđim raspravama sa istim bespoštednim kriticismom kojim bi počastio i sebe. Ta njegova uloga bila je posebno važna na čuvenoj Solvejevoj konferenciji iz 1927. godine, kada se klasična fizika suočila sa kvantnom mehanikom, što je zauvek promenilo osnove ove naučne discipline. Erenfest je posredovao između dva glavna igrača – Ajnštajna koji je s indignacijom odbio pretpostavku da u novoj nauci o kvantumu postoje slučaj, neodređenost, verovatnoća i neizvesnost, i Bora, koji je želeo da na tronu ustoliči fundamentalno drugačiju vrstu fizike koja se bavi subatomske svetom. U jednom trenutku Erenfest se našao na pozornici okružen graktanjem tridesetak nobelovaca, koji su jedan drugom glasno dobacivali na francuskom, engleskom, nemačkom, holandskom i danskom jeziku, dok je on na tabli ispisivao citat iz Biblije: *Gospod je izmešao sve zemaljske jezike*. Svi su se nasmejali, ali bučne rasprave trajale su još danima, da bi na kraju kvantna mehanika izašla kao pobe-

nik nad klasičnom fizikom, uprkos tome – ili možda baš zato – što se u potpunosti kosila sa zdravim razumom. Iako je Erenfest čvrsto stajao na strani novog i mnogo otvorenije od svog prijatelja Ajnštajna podržavao revolucionarne principe Bora, Hajzenberga, Borna i Diraka, nije mogao da ne oseti da je osnovna linija pređena, da se u duši fizike izlegao demon, ili možda dobri duh, koga ni njegova ni sledeće generacije neće moći vratiti nazad u lampu. Da bi se poverovalo u nove zakone koji vladaju unutar atoma, čitav svet odjednom nije više mogao biti tako čvrst i stvaran kao pre. „Izvesno je da u čistilištu postoji posebno mesto za profesore kvantne mehanike!“, napisao je Pol Ajnštajnu po povratku iz Brisela u Lajden, ali svaki pokušaj da se našali nije mogao da zaustavi poniranje u mračnu jamu u koju se strmoglavlo spuštao, možda i zbog neobičnog pravca kojim se uputila njegova sveta disciplina, sada ispunjena logičkim kontradiktornostima, neizvesnošću i neodređenošću, koje niti je sam razumeo niti je mogao da ih objasni svojim voljenim studentima. U maju 1931. Erenfest se poverio Nilsu Boru: „Potpuno sam izgubio kontakt sa teorijskom fizikom. Ništa više ne mogu da čitam i osećam se nesposoban da iole razumem o čemu se u ovoj hrpi članaka i knjiga radi. Za mene možda više nema nade. Svaki novi broj *Zeitschrift für Physik* ili *Physical Review* izaziva u meni neobjašnjivu paniku. Apsolutno više ništa ne znam!“ Da bi utešio prijatelja, Bor mu je otpisao ističući da Erenfest u tome nije usamljen, kao i da se cela zajednica fizičara teško nosi sa najnovijim otkrićima, posle čega je usledilo još jedno duže pismo, u kojem je Pol priznao kako se oseća kao pas koji je potpuno iscrpljen od trčanja za kolima koja njegovog gospodara odnose negde daleko. Dok su u kvantnoj revoluciji neki videli protejsku vatru koja neverovatnom brzinom izbacuje nove rezultate, Erenfest je nalazio

uglavnom stagnaciju i degeneraciju: „Te strašne apstrakcije! Ta neprestana usredsređenost na trikove i tehnikalije! Matematička pošast koja briše svu moć mašte“, uzviknuo je ogorčeno pred studentima u Lajdenu. Pravac kojim je krenula teorijska fizika bio mu je potpuno neprihvatljiv: istinska, fizička intuicija zamenjena je brutalnom artiljerijskom paljbom, a mesto na kojem su bile matematičke formule zauzele su materija, atomi i energija. Pol je prezirao tipove poput Džona fon Nojmana, mađarsko čudo od deteta, i njegovo „užasno matematičko oružje kao i nečitljivo komplikovan sistem formula“, ne manje od lošeg varenja koje je u njemu izazivala „fabrika za masovnu proizvodnju kobasica Hajzenberga, Borna, Diraka i Šredingera“. Očajavao je zbog mlađih studenata koji „više ne primećuju da su im glave postale releji u telefonskoj mreži koja prenosi i širi senzacionalne vesti iz sveta fizike“, ne shvatajući da, poput skoro svih modernih dešavanja, matematika zauzima neprijateljski stav prema životu: „Ona je nehumana, kao i svaka istinski dijabolična mašina i ubija sve one čija koštana srž nije saobrazna ritmu okretanja njenih točkova.“ Njegova već toliko bolna samokritika i kompleks manje vrednosti postajali su nepodnošljivi, jer iako je bio dobar matematičar, više ništa nije bilo jednostavno. Nije bio mašina. Nije mogao da s lakoćom izvodi računске operacije i ta nesposobnost da prati ono što se dešava pretvarala se u samorazarajuću silu koja je postala njegov stalni pratilac i mučitelj, unutrašnji glas koji mu je šaputao i neprestano ga izneveravao. Pisma koja je pisao prijateljima do 1930. govore samo o smrti i očajanju: „Jasno osećam da ću uništiti svoj život ako ne uspem da se saberem. Svaki put kada mi se ukaže prilika da predstavim svoj rad, vidim pred sobom nekakav kaos – kao što ga vide kockar ili alkoholičar kada su trezni.“ Ta unutrašnja previranja odražavala su i ekonomske i po-

litičke turbulencije koje su počinjale da nagrizaju Evropu. Pol je i zvanično bio autsajder, Jevrejima u Austrougarskoj nije bilo dozvoljeno da sklapaju brak sa hrišćanima, tako da su se i on i Tatjana odrekli svako svoje vere kako bi se venčali 1904. godine. Ali zbog narastajućeg antisemitizma u njemu su se javljale sve morbidnije misli. Godine 1933. pisao je prijatelju Semjuelu Gudsmitu, iznoseći mu plan makabrističke zavere koja bi nemačko društvo probudila iz transa u koji su ga gurnuli nacisti: „Kako bi bilo da grupa uglednih starijih Jevreja, univerzitetskih profesora i umetnika, bez izliva mržnje ili bilo kakvih zahteva, izvrši kolektivno samoubistvo kako bi probudila nemačku savest?“ Pošto mu je dozlogrdila prijateljeva opsesija samoubistvom, Gudsmit mu je besno otpisao, zgađen nad totalnim apsurdom ove ideje: „Nekolicina mrtvih Jevreja ne bi mogla ništa promeniti, a njihova smrt donela bi samo užitak za *das teutonische Volk*.“ Tri dana pre nego što je Erenfest napisao ovo pismo, Hitlerov režim, star jedva dva meseca, doneo je zakon o reformi administracije koji je ugrozio sve Jevreje u državnoj službi, što je bio čin koji je samo potvrdio Erenfestovo uverenje da će „sasvim otvoreno i pažljivo isplanirano odstranjivanje jevrejske 'pošasti' iz nemačke umetnosti, nauke, zakonodavstva i medicine ubrzo postati 90 posto efikasno.“ Tokom te poslednje godine života, zahvaljujući svojim poznanstvima, pomagao je jevrejskim naučnicima da nađu posao izvan Nemačke, iako ga je u potpunosti napustila nada u vlastitu budućnost. Misli su mu se besno rojile u krug, u kome je novac uvek bio jedna od stavki: njegov lajdenski dom bio je ponovo pod hipotekom. Žudeo je za tim da okonča vlastitu patnju, ali nije mogao da podnese da teret brige o jadnom Vlasiku svali na svoju ženu – koja je posle Prvog svetskog rata i Revolucije izgubila sve što je u Rusiji posedovala – ili da celoživotnu brigu

prebaci na dve starije ćerke Tatjanu i Galinku ili na starijeg sina Pola Juniora. Suicidne fantazije koje su do tog trenutka bile usredsređene samo na sopstvenu smrt, počele su da uključuju i najmlađe dete: „Sigurno razumeš moju želju da Galinka i Tannjička u budućnosti ne treba da se iscrpljuju isključivo time da svog brata idiota održe u životu?“, pisao je Neli Posthumus Mejes, istoričarki umetnosti sa kojom je imao burnu ljubavnu aferu koja će mu doneti malo radosti i zadovoljstva, ali koja će takođe ugroziti njegovo već poremećeno mentalno zdravlje.

Afera je počela uz prećutnu dozvolu supruge: na početku veze Tatjana bi čak pozdravljala Neli. I ona je, kao i svi ostali, bila zabrinuta zbog muževljevih mentalnih lomova, pomislivši da bi vanbračna avantura, uz jasne rizike, možda mogla da uravnoteži njegove misli i odvrti ga od opsesije šahom i beskrajnim brojem hobija – u koje su se ubrajali sklapanje modela aviona, uzgajanje začinskog bilja koje je sad trunulo, sada napuštena filatelija, kućna izrada teleskopa, kao i pravljenje piva u podrumu – na koje je Pol uzrujano trošio svoje vreme izbegavajući da se vrati istraživanjima i završi davno započete radove, jer ga je sama pomisao na to da sedne za radni sto često uvlačila u vrtlog panike. Do tog momenta Tatjana je bila sve što je Pol ikada želeo; i pored toga što je mnogo vremena provodila u Rusiji sa svojom porodicom, brak je uvek bio srećan, zasnovan na dubokom uzajamnom razumevanju i mnogim zajedničkim intelektualnim interesovanjima. Tatjana je bila promoćurna i sve Polove kolege poštovale su je i uvažavale. Neli, njegova ljubavnica, nije bila samo pametna već je imala i onu mračnu stranu koja je parirala Erenfestovoj sopstvenoj žudnji za smrću, ali je izgledalo da može da je kontroliše u potpunosti. Prvi put video ju je na predavanju koje je održala u Tejlersonom muzeju u holandskom Harlemu: Pol je bio očaran njenom inteligenci-